

Արտաշեսյանների թագավորությունը (2-1-րդ դարեր)

Մ.թ.ա. 2-րդ դարի սկզբին Արևմուտքից և սկսեց արևելք թափանցել ռազմա-ստրկատիրական հզոր պետությունը՝ Հռոմը: Մ.թ.ա. 190 թ. Փոքր Ասիայի Մազնեսիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեական զորքերը ջախջախեցին սելևկյան բանակը, որից հետո Սելևկյան պետությունը սկսեց քայքայվել: Օգտվելով դրանից Մեծ Հայքի ստրատեգ Արտաշեսը, և Ծոփքի կառավարիչ Ջարեհը իրենց հռչակում են թագավոր: Դրանով մ.թ.ա 189 թ. Մեծ Հայքում և Ծոփքում վերականգնվում է հայոց թագավորությունը: Արտաշես 1-ինը Մեծ Հայքում սկիզբ է դնում մի արքայատոհմի՝ Արտաշեսյանների, որը գոյատևել է 190 տարի (մինչև 1 թվական) : Նա (189-160թթ) միավորել է գրեթե բոլոր Հայկական հողերը, բացի Ծոփքից: Արտաշեսը Հռոմից անկախ քաղաքականություն էր վարում: Նա ապաստան տվեց Հռոմի ռիսերիմ թշնամի՝ Կարթագենի զորավար Հանիբալին: Արարատյան դաշտում (մ.թ.ա. 189-188թթ) նա հիմնադրեց մեծ Հայքի թագավորության նոր մայրաքաղաք Արտաշատը, որի կառուցումը նկարագրել է Խորենացին, հույն պատմիչ Պլուտարքոսը որպես շատ գեղեցիկ քաղաք: Արտաշես 1-ինը հողային, վարչական և ռազմական բարեփոխություններ իրականացրեց: Նա վերափոխեց երկրի ռազմավարչական համակարգը: Թագավորությունը բաժանեց զորավարների գլխավորած 120 շրջանների: Նա ստեղծեց 4 սահմանակալություններ՝ բդեղխություններ Աղձնիքի, Կորդուքի, Սոր Շիրականի և Գուգարքի: Արտաշեսը իր կետրոնաձիք քաղաքականությունը իրականացնելիս ձգտեց միացնել Ծոփքը, սակայն խնդիրը ավարտին հասցրեց նրա թոռը՝ Տիգրան Մեծը: Արտաշես 1-ի որդիների՝ Արտավազդ 1-ի և Տիգրան 1-ի օրոք Մեծ Հայքի թագավորությունը դիմակայեց Պարթև Արշակունիների հարձակումներին: Մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջին զինադադար կնքվեց Տիգրան 1-ի որդուն որպես պատանդ իրան ուղարկելու պայմանով : Մ.թ.ա. 95 Տիգրանը պարթևներին զիջելով Հայաստանի հարավ գտնվող 70 հովիտներ կոչվող շրջանը վերադարձավ հայրենիք:

Տիգրան Մեծի նվաճումները

Տիգրան Մեծի օրոք Հայաստանը հասավ տնտեսական և ռազմական հզորության գագաթնակետին: Դա մեծապես պայմանավորված էր նրա քաջությամբ ու քաղաքական հեռատեսությամբ բացի այդ այդ շրջանում երկու ախոյան երկրները՝ Հռոմն ու Պարթևստանը զբաղված էին ներքին խնդիրներով: Նախ Տիգրան 2 դաշինք կնքեց Սև ծովի հարավային ափին գտնվող Պոնտոսի հզոր պետության թագավոր Միհրդատ 4 հետ, որը ամրապնդվեց Միհրդատի 15-ամյա դստեր՝ Կլեոնատրայի ամուսնությամբ: Նրա առաջին քայլը Ծոփքի միացումն էր (մ.թ.ա. 94թ): Դրանով ամրապնդվեց և ամբողջացվեց Մեծ Հայքի թագավորությունը: Տիգրանին հնազանդեցին աղվաններն ու վրացիները: Մ.թ.ա. 93թ. հայ-պոնտական զորքերն գրավեցին Կապադովկիան, այնուհետև հարձակվեցին Պարթևստանի վրա և ետ վերադարձրին “70 Հովիտները”: Մեկը մյուսի հետևից Տիգրան Մեծը գրավեց

Ատրպատականը, Մարաստանը, Վյուսիսային Միջագետքը և միացրեց հայոց թագավորությանը: Վաղթողի իրավունքով Պարթև արշակունիներից խլեց “արքայից արքա” տիտղոսը: Դրանից հետո գրավեց Ատրիքը Կիլիկիան, Փյունիկիան՝ Սելևկյանների Անտիոք մայրաքաղաքով: Մինչև մ.թ.ա. 70թ Տիգրանը ստեղծեց աշխարհակալ տերություն, որի սահմաններն ձգվում էին Կովկասյան լեռներից մինչև Եգիպտոս, Կասպից ծովից մինչև Միջերկրական ծով: Նրա տերության մեջ խոսում էին 15 լեզուներով: Մեծ տերության ստեղծումից հետո նա որոշել էր կառուցել նոր մայրաքաղաք (Աղձնիք) նահանգում՝ Տիգրանակերը, որը կառուցվել էր քաղաքական բոլոր նորմերով: Մեծ տերության ղեկավարումը ուներ իր բարդությունները, մի կողմից անրահեշտ էր կասեցնել արտաքին հարձակումները, իսկ մյուս կողմից ներքին խռովությունները:

Տիգրան Մեծի աշխարհակալ թագավորության վերելքին հաջորդում է վայրէջքը: Սպարտակի ապստամբության ճնշումից հզորացած Հռոմը սկսում է ակտիվորեն միջամտել Արևելքի գործերին: Հռոմեական զորավար Լուկոլլոսը սկզբում պարտության է մատնում Պոնտոսի թագավոր Միհրդատին, ապա պատրվակ բռնելով նրա ապաստանելը Վայաստանում, առանց Սենատի թույլտվության հարձակվեց Վայաստանի վրա: Մ.թ.ա. 69թ. Հոկտեմբերին Տիգրանակերտի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Տիգրանի բանակը պարտվում է սակայն նրանց հաջողվում է ճեղքել հռոմեացիների շրջափակումը և մայրաքաղաքից դուրս բերել արքունին ու զանձարանը: Հաջորդ տարի մ.թ.ա. 68թ. հռոմեացիներին ոգևորվելով ձեռք բերած հաջողությունից որոշում են գրավել Վայաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը, սակայն հանդիպելով հայերի կողմից իրականացվող պարտիզանական պայքարին նրանք մեծ կորուստներ են կրում, իսկ Արածանի գետի վերին հոսանքում տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն են կրում և նահանջում: Վյուսիսային Միջագետքի Մծբին քաղաքում Լուկոլլոսը 1 տարով կանչվում է Հռոմ և նրա փոխարեն մ.թ.ա. 67թ. Արևելք է ուղարկվում Պոմպեոսը, որը Միհրդատին հաղթելուց և Պոնտոսը նվաճելուց հետո շարժվում է դեպի Արտաշատ: Տիգրան 2-ը հաշվի առնելով ստեղծված ներքին և արտաքին անբարենպաստ պայմանները Հաշտության առաջարկ է անում, որը ընդունվում Պոմպեոսի կողմից և մ.թ.ա. 66թ. կնքվեց Արտաշատի հաշտության դաշնագիրը: Սրանով հայոց արքան հրաժարվում է գրաված երկրների և պարտավորվում վճարել ռազմատուգանք: Մի կողից Հռոմը է Վայաստանի տարածքային ամբողջականությունը Եփրատից-Քուռ և Կասպից ծովը: Արտաշատի հաշտությունից հետո Տիգրանը թագավորեց ևս 11 տարի, որոնք խաղաղ էին: Նրա մահից հետո թագավորեց նրա որդի Արտավազդ 2-ը (մ.թ.ա. 55-34թթ.) որը հեռատես հայրենասեր և կիրք մարդ էր: Այդ ժամանակ Վայաստանը գտնվում էր 2 հզոր տերությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության միջև որոնցից առավել վտանգավոր էր Հռոմը: Նրա օրոք Վայաստանը բավական հարուստ և ուժեղ էր : Մ.թ.ա. 54թ. մեծ բանակով արևելք եկավ հռոմեացի զորավար Կրասոսը, որը հարձակվեց Պարթևստանի վրա: Այդ ժամանակ Կրասոսը հայոց թագավորին վկայակոչելով (մ.թ.ա 66թ.) Արտաշատի պայմանագիրը պահանջեց օգնել իրեն սակայն Արտավազդ 2-րդ հաջողվեց խուսափել և դաշինք կնքել Պարթևստանի հետ: Մ.թ.ա. 53թ. Միջագետքի Խառան քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեացիները պարտվեցին իսկ Կրասոսը սպանվեց

Նրանից հետո արևելքի խնդիրներով զբաղվում է Անտոնիոսը որը կրկին փորձում է նվաճել Պարթևստանը, սակայն այս անգամ նա հարձակում իրականացնում է Հայաստանի և Ատրպատականի վրայով, որ ժամանակ նա կրկին պարտություն է կրում և մեղադրում Արտավազդ 2-ին ու ձերբակալում (մ.թ.ա. 34թ.) և ուղարկում է Կլեոպատրային: Ալեքսանդրիայում կազմակերպված հաղթահանդեսի ժամանակ Անտոնիոսը ստիպում է հայոց արքային որ նա բազմության և Կլեոպատրայի ներկայությամբ ներողամտություն հայցի սակայն նա հրաժարվում է և գլխատվում: Արտավազի մահից հետո նրա որդի Արտաշես 2-ը պարթևների օգնությամբ գահ է բարձրանում (մ.թ.ա. 30-20թթ):

Արտավազի մահից հետո նրա որդի Արտաշես II-ը պարթևների օգնությամբ թոթափում է հռոմեացիների լուծը և գահ է բարձրանում (մ.թ.ա. 30-20թթ): Նա լուծում է իր հոր վրեժը, սպանում կամ Հայաստանից քշում է բոլոր հռոմեացիներին: Սակայն այդ անկախությունը երկար չի տևում և Հռոմը կրկին միջամտում է Հայաստանի գործերին: Մ.թ.ա. 20թվականին դիվադրաբար սպանում են Արտաշես II-ին: Ի դարի վերջին 2տասնամյակները Արտաշեսյան դինաստիայի անկման տարիներն էին: Հռոմից կիսակախյալ վիճակում գտնվող Հայաստանում թագավորեցին Արտաշես II-ի կրտսեր եղբայրը՝ Տիգրան III-ը(մ.թ.ա. 20-8թթ), իսկ (մ.թ.ա 8-մ.թ 1թթ) միասին գահակալեցին Տիգրան IV-ը և նրա քույր Էրատոն: Մ.թ. Իդարում հյուսիս-կովկասյան լեռնաշխարհների դեմ մղած կռիվներում Տիգրան IV-ը սպանվում, իսկ նրա քույր Էրատոն հրաժարվում գահից, դրանով ավարտվում է Արտաշեսյան արքայատոհմը:

Արշակունիների թագավորություն 1-5-րդ դարեր

1 թ. Հայաստանում վերացավ Արտաշեսյան դինասյան, սակայն պահպանվեց պետականությունը: Հռոմին հաջողվում է 1-ին դարի կեսերին հայկական գահին նստեցնել իրենց կամակատարներին, սակայն հայերը նրանց կամ սպանում էին կամ քշում: Համեմատաբան երկար է թագավորել Ջենոն-Արտաշեսը: Պոնտոսի թագավորի որդին, որին հայերը կոչել են Արտաշես: 18-34 թթ և միայն նա է, էր մահացել է բանական մահով: 34թ. պարթևների արքայից-արքա Արտավան 3-րդը անտեսելով հռոմին հայոց գահին նստեցրես իր ավագ որդուն Արշակին,որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է Սանատրուկ անունով: Հայոց գահի նկատմամբ հավակնություններ ուներ նաև իբրեական(վրացական) արքայական տունը: Հռոմի Տիբերիոս կայսեր (4-37)հովանավորությամբ վրաց թագավոր Փարսմանի եղբայր Միհրդատին հաջողվում է կաշառել հայ ավագանուն թունավորել Արշակ-Սանատրուկին և 35թ նստել հայոց գահին, ավելի ուշ 51թ. նա ևս զոհ է գնում իր եղբոր՝

Փարսմանի և նրա որդի Հռադամիզդի խարդավանքներին:

Հայ ավագանին իրավիճակից ելնելով դաշնակցում է պարթև Արշակունի արքայատոհմի նշանավոր ներկայացուցիչ Վաղարշ 1-ինի հետ (51-75) ընդդեմ Հռոմի:

52թ հայերի համաձայնությամբ Վաղարշը մտնում է Հայաստան, հայ-պարթևական զորքով դուրս են քշում հռոմեացիներին ,գրավում Տիգրանակերտը և Արտաշատ մայրաքաղաքները և Վաղարշ 1-ի եղբորը Տրդատին կարգում հայոց թագավոր:Այսպիսով

Հայաստանում սկզբնավորվում է Արշակունյաց արքայատոհմը: Այս հանգամանքը առաջ է բերում Հռոմի դժգոհությունը և 61թ. հայ-պարթևական միացյալ ուժերը ծանր կացության մեջ գցելով հռոմեական զորքերին հարկադրեցին Կորբուլոնին Մծբին քաղաքում կնքել

հաշտության զինադադար:Ըստ այդ զինադադարի Տրդատը ճանաչվում է հայող թագավոր,իսկ Հայաստանը անկախ պետություն,սակայն Ներոնը չճանաչեց այդ պայմանագիրը և 62թ.

Կեսենիոս Պետոս զորավարի գլխավորությամբ նոր բանակ ուղարկեց արևելք , սակայն սակայն Խարբերդի դաշտում հայ-պարթևական բանակը շրջապատում են նրան և պարտության մատնում:Ստիպված նույն վայրում հաշտություն են կնքում ,որով հաստատվում է նախկին պայմանագիրը,դրան ավելանալով այն,որ Տրդատն անձամբ Ներոն կայսրից պետք է թագ ստանար: 64թ.-ին կրկին Հայաստան եկած Կորբուլոնը Հռանդեայում վերջնական պայմանագիր է կնքվում 65թ. Տրդատը մեծ ջբախմբով գնում է հռոմ և թագադրվում (52-88թթ.) նրա գահալաությունը կարեկի է բաժանել 2 մասի (52-65թթ.)երբ չէր ճանաչվել հռոմի կողմից և (65-88թթ)երբ պաշտոնապես ճանաչվել և թագավորել է: Տրդատին հաջորդել է Սանատրուկը (88-110թթ.) ՀԱյող Վաղարշ (117-140թթ.) հիմնադրում է ՎԱղարշապատը:2-րդ դարի վերջից սկսած Վաղարշ 2-րդից սկսած հայ Արշակունիների գահը դառնում է ժառանգական և չէր հաստատվում հռոմի կողմից: 198թ.-ին Վաղարշ 2-րդը զոհվեց կովկասյան լեռնականների դեմ մղված կռվում և նրան հաջորդեց Խոսրով 1-ինը(198-215թթ.):

2-րդ և 3-րդ դարերում Հայաստանը կրկին դառնում է պատերազմի դաշտ:215թ, Հռոմի Կարակալլա հայսրը գալիս է Անտիոք խաբեությամբ իր մոտ հրավիրում Խոսրովին և ձերբակալում նրան: Ձայրացած հայերը երկրից վտարում են Կարակալլարի զորքերը և նոր կայսր հռչակում Խոսրովի որդուն՝Տրդատ 2-րդին (215-252թթ.): 3-րդ դարում (224-241թթ.) պաչկաստանում տեղի ունեցավ քաղաքական հեղաշրջում և հաստատվեց Սասանյան արքայատոհմը: Արտաշիր Սասանյանը (226-241թթ) իրեն հռչակեց արքայից-արքա:ՆՐանք հենց սկզբից թշնամակն դիրք են գրավում Հայաստանի նկատմամբ: Ստեղծված իրավիճակում հայերը ստիպված օգնության են դիմում թուլացած Հռոմին,որի օգնությամբ Հայաստանում թագավոր է հռչակվում Տրդատ 2-րդի որդի Խոսրով 2-րդը (273-287թթ.):287թ.-ին պաչսից թագավորը Հայաստան է ուղաչկում Անակ Պարթևին(Գ. Լուսավրչի հորը),որն էլ Վաղարշապատում սպանում է Խոսրով 2-րդին: Սասանյանները կրկին գրավում են Հայաստանը ,թագաժառանգ Տրդատը փախչում է Հռոմ ի վերջո հռոմի զորքերը հայերի օգնությամբ հաղթանակ տարան Սասանյանների դեմ : 298թ. Մծբինում Հռոմի և Պարսկասանի միջև հաշտություն կնքվեց և

ճանաչվեց Հայաստանի անկախությունը, թագավոր դարձավ Խոսրով 2-րդի որդի Տրդատ 3-րդ Մեծը (298-330թթ.):

Տրդատ Մեծի մահից հետո գահ է բարձրանում նրա որդին՝ Խոսրով 3 (330-338թթ.): Նրա օրոք Հայաստանը ենթարկվեց մերձասյական մագլուխ ցեղերի ասպատակությանը: Սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը հաջողվեց դուրս քշել նրանց: Խոսրով 3 Կոտակը հիմնադրեց նոր մայրաքաղաք Դվինը: Նրա շինարար խաղաղ գործունեությունը շարունակվեց մինչև Մծոխնի պայմ.-ի ավարտը (40 տարի) հենց այդ ժամանակ էլ մահացաւ Խոսրով 3 և նրան հաջորդեց նրա որդի Տիրանը (338-350թթ.) որի շրջանին բնորոշ էր ներքին պառակտություններով, որից օգտվելով պարսից Շապուհ արքան նեան կանչում է Տիգրան և կուրացնում: Տիրանին հաջորդում է Արշակ 2-րդ (350-368թթ.) իր հաստատակամության շնորհիվ նրան հաջողվում է կայունացնել երկիրը: Վերականգնվում է հայ-հռոմեական դաշինքը, որն ամրապնդում է Արշակ 2-րդի և Օլիմպիայի ամուսնությամբ: Սպարապետ է նշանակվում Վասակ Մամիկոնյանը, կաթողիկոս՝ Ներսես Ա Մեծը, սակայն մեծանում է ներքին պառակտվածությունը դավաճանի դիրք են գրավում Վահան Մամիկոնյանը և Մերուժան Արծունին: Շապուհը որոշում է նվաճել Հայաստանը, սակայն սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը հուժկու հարված է հասցնում: Շապուհը դիմում է խաբեության նրան հրավիրելով Տիգրան և բանտարկում նրանց: Այդ ծանր շրջանում ղեկը իր ձեռքն է վերցնում Փառանձեմ թագուհին, հերոսական դիմադրություն ցույց տալով պարսիկներին: 14-ամսյա պաշարումից հետո պարսիկները գրավում են Արտագերս ամրոցը և սպանում թագուհուն: Հայ ժող. կրկին ուշքի եկավ և պայքարը գլխավորեցին Հռոմից Հայաստան հետ եկած թագաժառանգ Պապը և Վասակ Մամիկոնյանի որդի Մուշեղը: 371թ. Շապուհը չհանդուրժելով Հռոմի կողմից Պապին թագավոր հռչակեց հարձակվեց Հայաստանի վրա: Ձիրավի դաշտում հայ-հռոմեական զորքերը պարտության մատնեցին և Հայաստանից վտարեցին պարսից զորքերը: Դրանից հետո Պապի դիրքերը ամրապնդվեին, նա հզորացրեց բանակը: Պապը վերագրավեց և թագ.-ը միացրեց Հայաստանից անջատված գավառները: Նա համարձակ քայլ կատարեց հայ եկեղեցին Հունադավան եկեղեցու կախավածությունից դուրս բերելու ուղղությամբ: Պապի ինքնուրույն քաղաքականությունը դժգոհություն էր առաջ բերել եկեղեցականների մոտ: 374թ.-ին Հռոմի կայսեր հանձնարարությամբ թունավորում են թագավորին և սպանում նրան: Նրանից հետո Հայքը թուլանում է: Պապից հետո հայոգ գահին նստեցրին նրա ազգական, հռոմեասեր Վարազդատին, որը Հռոմում հայտնի էր որպես Օլիմպիական խաղերի չեմպիոն (374-378թթ.) Լինելով քաղաքականապես անհեռատես շուտով վտարվում է Հայաստանից: Դրանից հետո թագավոր է կարգվում Պապի փոքրահասակ որդին Արշակ 3-ը (378-386թթ.) որի խնամակալն էր Մուշեղի որդի Մանվելը: 387թ.-ին Հռոմի կայսրը և Պարսկաստանի թագավորը համաձայնության են գալիս և Հայաստանը բաժանում իրենց միջև, դա Հայաստանի առաջին բաժանումն էր: Դրանով Հայաստանի մեծ մասն անցավ Պարսկաստանին, ու ևս 40 տարի վասալական կախման մեջ շարունակվեց Արշակունյաց դինաստիան: Հայաստանի հենց այս հատվածում 4-րդ դարի սկզբին Վռամշապուհ թագավորի օրոք (388-414թթ.) Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց հայոց գրերը, որը մեծ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքում: 391թ. Հռոմի ենթակա

մասում վերացվեց հայկական թագ.-ը և դարձավ կայսրության պրովինցիա: 428թ.-ին պարսիկները գահընկեց են անում հայոց Արտաշես թագավորին (422-428թթ.) դրանով վերջ դնելով Արշակունիների դինաստիային: Այս շրջանից սկսվում է հայոց մարգպանության շրջանը: